

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૨૮

શંખ ઘોષની કવિતા : ડૂમો ભરાયેલો પણ ડણક દઈ શકતો કવિ-કંઠ

૧

‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા.’

— આ રચનાના સઘન આસ્વાદ દ્વારા શંખ ઘોષની સર્જકતાની ઝાંખી મેળવવાનો અહીં આપણો પ્રયાસ છે. પણ, એ માટે, એ રચના સુધી પહોંચવા માટે કેટલીક તૈયારી એમની બીજી કેટલીક કૃતિઓ અને એમના સંદર્ભો જોઈ-તપાસીને કરીએ. શંખ ઘોષની કાવ્યરચનાઓ સમજવી, એ એવું સહેલ નથી. એ કામ માહિતીનું નથી, મીમાંસાનું છે; દ્યુરિસ્ટિક નહીં, હર્મેન્યુટિક પ્રકારનું છે.

*

કવિવર રવીન્દ્રનાથની વિશાળ સાહિત્યસૃષ્ટિના સાચા રસિયા અને ઊંડા અભ્યાસી, છતાં એમનાથી સાવ અલગ રીતે એ જ બંગાળી ભાષામાં પોતાની કવિતા લખનાર કવિ શંખ ઘોષની વિશિષ્ટ સર્જકતાનો પરિચય કેળવીએ. ૧૯૩૨માં એમનો જન્મ ત્યારના પૂર્વ બંગાળમાં. જૂના, અખંડ બંગાળનું બુદ્ધિધન તો એના એ પૂર્વાચલમાંથી આવ્યું છે, એવું કહેતા કલકત્તાવાસીઓને મેં સાંભળ્યા છે. જોકે અદના આદમી એ ભાગમાં કંગાળ સ્થિતિમાં જીવે. કુદરતની એ પ્રદેશ પર ભારે મહેર. એ જ તો કવિઓનો ‘શશ્યશ્યામલા’ દેશ. ત્યાં જન્મેલા શંખ ઘોષ ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં આવ્યા અને બંગાળી સાહિત્યનો સ્નાતકોત્તર અભ્યાસ કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં કર્યો. અમેરિકાની આયોવા યુનિવર્સિટી લેખનશાળામાં (જેમાં ‘સંસ્કાર’ નવલકથાના લેખન સમયે યુ. આર. અનંતમૂર્તિ પણ જોડાયા હતા, એ ઈન્ટરનેશનલ રાઈટિંગ પ્રોગ્રામમાં) ૧૯૬૭માં એક વર્ષ શિષ્યવૃત્તિ સાથે કામ કર્યું. પ્રાધ્યાપક અને આચાર્ય રૂપે એમણે કલકત્તાની વિખ્યાત જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં (તેમજ રવીન્દ્રનાથે સ્થાપેલી વિશ્વભારતી સહિત અન્ય સંસ્થાઓમાં) ૧૯૮૨ સુધી અધ્યાપન કર્યું. પોતે ‘કુંતક’ એવું (થોડુંક અચરજભર્યું) ઉપનામ ધારી સાહિત્યવિવેચન કર્યું. (અચરજ એટલા માટે કે વક્રોક્તિ નહીં, સ્વભાવોક્તિ તરફ એમની કવિતાનું વલણ મારા જેવા આગંતુકને વરતાયું. વિશેષ તો બંગાળી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જાણે.)

૧૯૭૭માં ‘બાબરેર પ્રાર્થના’ એ કાવ્યસંગ્રહ માટે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્લીનો પુરસ્કાર આપ્યો. સરસ્વતી સમ્માન ૧૯૯૮માં, ૨૦૧૧માં પદ્મભૂષણ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર અને ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર ૨૦૧૬માં અર્પિત થયાં. આ બધી માહિતી મેળવવી હવે તો સહેલું બન્યું છે.

૨

આ કવિની રચનાઓના હિંદી અનુવાદ પુસ્તક રૂપે પણ ઉપલબ્ધ છે, એનું શ્રેય અનેક દ્વિભાષી હિંદી અનુવાદકોને નામે નોંધાય. એમાં ગુજરાતી-સ્નેહી એવા બે કવિઓ ભોપાલના ‘ભારત ભવન’ અને દિલ્લીના ‘રઝા ફાઉન્ડેશન’ના સ્થાપક કવિ-સંસ્કૃતિમીમાંસક અશોક વાજપેયી અને આપણા વિખ્યાત ચિત્રકાર જેરામ પટેલ વિશે મર્મીલું કલાવિવેચન કરનાર, કવિ પ્રયાગ શુક્લ અગ્રણી ગણાય. પ્રયાગ-જી સાથે તો આ લેખના લેખન દરમ્યાન એક વાર ફોન પર મારે વાત થઈ છે – શંખ ઘોષની મૂળ રચનાઓનો બંગાળી વિન્યાસ અને નાદશક્તિ સગે કાને સાંભળવા માટે ! રાજકમલ પ્રકાશનના પ્રકાશન રૂપે ‘મેઘ જૈસા મનુષ્ય’ એવા શીર્ષક સાથે શંખ ઘોષની કવિતાનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું છે. એમાં એ કવિની એક અદ્ભુત રચનાનો, એ જ શીર્ષક સાથેનો પ્રયાગ શુક્લનો અનુવાદ છે. તે વાંચીએ :

‘ગુઝર જાતા હૈ સામને સે મેરે વહ મેઘ જૈસા મનુષ્ય,
લગતા હૈ છૂદે ઉસે તો ઝર પડેગા જલ.’

કેવો ભાવભર્યો ઉપાડ મૂળ કાવ્યનો, કેવો લયભર્યો અનુવાદ! ‘ચાલ્યો જાય છે મારી નજર સામેથી એ મેઘ જેવો મનુષ્ય / થાય છે કે એને જરા અડકીએ તો ઝરમર વરસશે જલ.’ એ રચનાની અંતિમ કડી જોઈએ :

‘સંભવ હૈ જાઉં યદિ પાસ મૈં ઉસકે કિસી દિન, તો મૈં ભી બન જાઉંગા એક મેઘ.’

– તો આવા છે એ ‘મેઘ જેવા મનુષ્ય’, એ વ્યાપક અનુકંપાભર્યા કવિ-મનુષ્ય. ‘બને કે એની નજીક જાઉં હું કોઈક દિવસ / તો હું પણ બની જાઉં એક મેઘ.’... એમની કવિતાની બહુ પાસે જવાનું આ છે એક જોખમ ! ચેતવણી મળી ગઈ ? હવે મન થાય તો એ કવિતાની સાવ અડોઅડ કોઈક દિવસ જજો, પ્રિય વાચક. આ લેખ તો એ તરફ જવાની એક નાનકડી કેડી છે !

૩

નિરાંતે અને નજીકથી વાંચનારને કેવી લાગે એમની અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષામાં વાચકવર્ગી બનાવાયેલી કવિતા ? અથવા મૂળ રચનાઓ બંગાળીમાં વાંચી શકનાર આપણા ભોળાભાઈ પટેલ હતા અને પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ આજેય છે, અન્ય પણ એવા સજ્જ રસિક જનો છે જ, કલકત્તા, અમદાવાદ, મુંબઈ અને ન્યૂજર્સીમાં, એમને ? પ્રસાદભાઈ સાથે આ લેખન દરમ્યાન અનેક વાર ફોન પર મારે વાત થઈ છે અને એમને મુક્ત કંઠે શંખ ઘોષની કવિતાના લયભર્યા પાઠ મેં સાંભળ્યા છે. આ લેખની મુખ્ય રચના, ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’નો અનુવાદ તો અમારો સંયુક્ત અનુવાદ છે.

તો, કેવી જણાય છે શંખ ઘોષની કવિતા, નજીકથી ? ‘મેઘ-મનુષ્ય’થી અલગ એવા બે ઉત્તર આપું ? પહેલો તો એ કે સહેજે વરસી પડે એવી ન લાગતાં, શંખ ઘોષની કવિતા મને તો આપણા અનોખા કવિ અખાએ રચેલા એક રૂપક જેવી લાગી છે : ‘બાહેર દીસે નગ કોરડા/માહે ભર્યા જળના ઓરડા !’ (નગ એટલે પહાડ, બહારથી કોરાકટ લાગે, પણ એની અંદર તો અનેક ઝરણાં ફૂટી નીકળે એટલું ‘ઓરડાઓ ભરીને’ પાણી પડેલું હોય !) જળભર્યા મેઘ જેવી કોઈને લાગે, મને જળભર્યા પહાડ જેવી જણાઈ છે !

બીજો ઉત્તર મને આવો જડ્યો છે : પોતપોતાના સીમાડાઓને સાચવતા, એકમેક સાથે નાનાંમોટાં યુદ્ધો કરતા રહેતાં વિવિધ રજવાડાઓની સરહદોની આરપાર વહી જતી કોઈ નિત્યસલિલા મોટી નદી, સુદૂરની પર્વતમાળાથી નીકળી સુદૂરના મહાસાગર તરફ જતી હોય, એવી આ કવિની કવિતા છે. કાવ્યશાસ્ત્ર અને રાજકીય વિચારોની અનેક સરહદોને એ કવિતા સહજપણે ઓળંગતી ચાલે છે. અંગત અને જાહેર, ભાવભરી અને વિચારશીલ, સામુદાયિક અને વૈયક્તિક, રાજકીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક, આ કે તે રાજ્યવિચારને ટેકો આપતી. એવાં એવાં અનેક દ્વન્દ્વો વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂસાતી એ કવિતા આજ દશકોથી કોઈ મહાનદ જેવી આગળ ચાલે છે. કઈ રીતે, એ આ અને આવતા લેખમાં કૃતિઓ અને સંદર્ભો સાથે જોઈશું.

એ પહેલાં એટલું નોંધીએ કે એવી કવિતા લખવી, એ સહેલું નથી. એને જાણવી અને માણવી, એ પણ એટલું જ અઘરું કામ છે.

સહેલું નહીં એવું કામ કરવાની મઝા આ લેખમાળાના વાચક-લેખકને મનપસંદ કામ છે, એટલે આગળ વધીએ. હવે તો ડિસેમ્બર ૨૦૨૦માં આવનાર આ લાંબી લેખમાળાના અંત તરફ....

૪

અઘરાપણાની એક અલગ જ વાત આ કવિ, ‘બોલીને કહેત, કે લખીને’ એ શીર્ષકવાળી એક નાનકડી રચનામાં આ રીતે કરે છે :

‘બોલીને કહેત
કે લખીને
કે કરીને જરી સ્પર્શ.

હવે લાગે છે કે ભૂલ થઈ ગઈ મારા સમજવામાં,
આવું તો મારું કહેવાનું નહોતું.

છેવટ સભા પૂરી થયે જ્યારે કાગળ પોતપોતાના હાથમાં ઝાલી જવા લાગે છે લોકો
ત્યારે થાય છે કે હું કહું પોકારીને :

આવો, કહી શકીશ
હું આ ફેરા.’

— કોઈ પણ સભા એમ ક્યાં ક્યારેય પાછી ફરી છે, બસો જણની હોય કે બે જણની ?! ક્યારેય એ અવસર આવતો નથી, ફરી અને પૂરું અને મનમાં ધારેલું બોલવાનો,

કે લખવાનો, – અને સહસા વાયકને આ રચનાની પહેલી કડીની ત્રીજી પંક્તિનો મર્મ, બલ્કે મર્માતક અર્થ એક ઝબકારે સમજાય છે : કે ફરી એક આછેરોય સ્પર્શ કરવાનો. સૈમ્યુઅલ બેકેટ પણ આ વાત આ રીતે ન કહી શક્યા હોત !

કોઈ ફેન્ય વાયકને શંખ ઘોષમાં આલ્બેર કામ્યુના આલેખનની કોમળ વ્યથા વરતાઈ શકે – કે જો એ ફેન્ય વાયકને બંગાળી આવડતું હોય તો કામ્યુમાં શંખ ઘોષની !

શંખ ઘોષની કાવ્યબાનીના બહુ-ચર્ચિત મૌનનો આ પહેલો, અનેકમાંનો એક પરિચય !

૫

વાણી અને મૌનના, સર્જકતા અને સત્તાના સંબંધની એમની એક રચના, ‘નામ’નો આરંભ આ રીતે થાય છે :

નામ

દબાણ લાવતા નહીં કશુંય, મારા પર,
ખૂલવા દો શબ્દોને; એ તો ખૂલી જાય છે
જેમ ખૂલે પરોઢ.
જેમ દૂર દૂર લઈ જઈને
પથ્થરોને, નિર્જન જગ્યાએ, કરે
કલકલ શબ્દ નિર્ઝર-ધારા.

ક્ષિતિજના ઘરમાં યુપયાપ
ભૂસાઈ જાય છે આ નામ મારું.

ઘાસને માથે આસ્તે આસ્તે
ઊતરી આવે આછેરો ભૂરો રંગ.

દબાણ લાવતા નહીં મારા પર બીજું કોઈ
હવે કોઈ પણ દિવસે.

બહુ બોલવામાં ન માનતા, પણ બોલવાનું આવે ત્યારે કોઈની સાડાબારી ન રાખનારા આ સત્યપ્રતિબદ્ધ કવિ-માણસની વિખ્યાત અણનમતાનો આ એક પરિચય. આ કે તે રાજકીય વિચારસરણીને અનુસરનારા ન હોવાથી આ કવિએ અનેક રાજકીય સત્તાધારીઓ – શું સી. પી. (એમ.) કે શું તૃણમૂલ કોન્ગ્રેસ-ની નારાજગી સહેવી પડી છે, ખૂલીને બોલવા બદલ. ૨૦૧૮ની સાલમાં, માંડ બે વરસ પહેલાં, આ કવિની એક નિર્ભય, કડક કાવ્યકૃતિ ન સમજાતાં, બલ્કે એ અંગે સ્વૈચ્છિક ગેરસમજ થતાં, તૃણમૂલ પક્ષના એક મંત્રીશ્રી, અનુબ્રત મંડલ, છેડાઈ પડ્યા હતા. બીરભૂમ પરગણાની એક સભામાં એમણે (કદાચ સ્થળ-પ્રભાવે) કવિને (એની ગેરહાજરીમાં) આ આકરો સવાલ કર્યો હતો : ‘અમે (સ્વમાનાર્થે બહુવચન) ટાગોર અને નઝરૂલને જ હજી સુધી કવિ તરીકે જાણ્યા છે. પણ તમે વળી કઈ જાતના કવિ આવ્યા છો ? વિકાસ એટલે શું એ કશું તમે જાણોબાણો છો કે નહીં ? ‘વિકાસ’વાળી અખિલ ભારતીય બલ્કે વૈશ્વિક ભ્રમણાની વાત જવા દઈએ તોપણ એટલું અહીં નોંધવું રહ્યું કે અનુબ્રત-જીના આ ઉદ્દગારોનો ભારે

વિરોધ બંગાળના જાગ્રત અને નિર્ભય સર્જક-ભાવક સમુદાય તરત કરતાં, ત્યાંનાં મુખ્ય મંત્રી બહેને નિવેદન આપવું પડ્યું હતું કે ‘અનુબ્રત તો ભોળું બાળક છે’ – એને જવા દો ! ગુજરાતના ઉત્તમ કવિ-વિચારક નિરંજન ભગતના અવસાન અંગે એક પત્ર પણ જાહેરમાં ન લખનાર ગુજરાત સરકારના અધિકારીઓ-મંત્રીઓમાં ‘ભોળું બાળક’ કોણ (કે કોણ કોણ) છે, એ ક્યારેક સહુને જાણ થશે ! – જોકે ‘એમને જવા દો’ એવું તો આપણા જે પરાયત્ત છે એવા કેટલાક લાલાયિત લેખકો પોતે જ પોકારશે !

પણ કવિ આવું કશું કહેતા નથી. એ તો માત્ર આટલું જ, કડકાઈથી કહે છે : ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર, ખૂલવા દો શબ્દોને.’ કવિ કોને કહે છે આ ? શાસકોને, સંસ્થાઓને, શેઠિયાઓને, સ્વજનોને, વાચકોને ? કોને એ જણાવી દે તો કવિ શેના ?

ગમ્યું ? પણ જરા દુર્બોધ જેવું લાગ્યું ? તો પ્રિય વાચક, એક પ્રયોગ કરીએ : આ રચના ‘ખૂલવા દો શબ્દોને., એ તો ખૂલી જાય...’ એ ઉક્તિથી જાણે શરૂ થતી હોય, એમ વાંચીએ. કોઈ પ્રકૃતિપ્રેમી રોમાન્ટિક કવિના મધુર ગીત જેવી સુગમ જેવી બની રહે છે ને, એ જ રચના ?! પણ, આ કવિએ આ રચનાની જે પહેલી પંક્તિ લખી છે એ તો આ છે : ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર’ ! – સાંભળ્યો એનો સ્વરભાર ? એનો ફૂંકાડો ? કવિતાનો આખો અર્થ જ બદલાઈ ગયો, એની આખી ચાલ.

‘રચો, રચો અંબરચુંબી મંદિરો’ એ આપણી ગુજરાતી પંક્તિઓ યાદ આવી જાય. યુવાન ઉમાશંકરની એ તો અમર કાવ્યોક્તિ. એ ગુજરાતી યુવા કવિ ઉ. જો. ત્યારે ‘સાઠોત્તરી યુવાન’ નહોતા, ‘યુવા યુવા’ હતા ! ‘જઠરાગ્નિ’નો રચનાસમય એપ્રિલ, ૧૯૩૨, (ગણતરી માંડો !) એ રચનામાં એ કવિ ‘જાણે તર્જનીથી તર્જતા હોય’ એવું આપણા એક ઉત્તમ વિવેચકને ત્યારે લાગ્યું હતું. શંખ ઘોષની પહેલી પંક્તિ એ મુદ્રાની. ‘કોઈ દબાણ ન લાવતા મારી પર !’ – કોઈ પણ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાં સી.પી.(એમ.)ની સરકાર હો કે તૃણમૂલ કોંગ્રેસની કે અલબત્ત, ત્યાંના વિરોધ પક્ષ, કોઈ આ કવિ પર દબાણ લાવી નથી શક્યું. એ અર્થમાં આ કવિ સત્તાઓ માટે ‘દુર્ગમ’ રહ્યા છે.

૬

જોકે આ કવિની સમગ્ર કવિતા તો એથીય વધારે દુર્ગમ ભાસે. પણ જો બળકટ ભાવક એ સાહસસફર ખેડી શકે તો એ કાવ્યસૃષ્ટિના અનુપમ ‘ભોયોંકોરો’ સૌંદર્યનો, નિરતિશય વેદનાનંદથી સભર એક અસીમ જીવનનો અનુભવ-વૈભવ ભોગવવા મળે. તો કેવી છે શંખ ઘોષની કાવ્યસૃષ્ટિ ?

‘કાવ્ય-તત્ત્વ’ એ શીર્ષક ધરાવતા કાવ્યમાં એની વાત કવિએ વિલક્ષણ રીતે કરી છે :

કાવ્ય-તત્ત્વ

ગઈ કાલે કહી’તી, કેમ, આ વાત ?

સંભવ છે. પણ નથી માનતો એમાં આજે.

ગઈ કાલે હતો જે હું, એ છું હું આજ પણ,
એનો પુરાવો રજુ કરો.

માણસ કે શાલિગ્રામ નથી
કે એક જ સરખો રહે જીવનભર.

વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક
વચ્ચે વચ્ચે ઊડશે આઘે આઘે સુધી મન.

ગઈ કાલે કહ્યું તું કે ‘પર્વતશિખર જ છે મારી પસંદગી.’
બને કે મારે આજ જોઈએ બસ સમુદ્ર.

બે વચ્ચે એવો કોઈ વિરોધ તો છે નહીં.
મુઠ્ઠીમાં ભરી લઈ આખું ભવન.

ગઈ કાલ અને આજને પરસ્પર જોડી લેવાથી શું વળશે ?

એવું જો કરું તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી.

હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું –

આ ભારે તાવવાળા ડીલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?’

—‘કાવ્ય-તત્ત્વ ? આમાં કાવ્યતત્ત્વની વાત ક્યાં આવી, ભાઈ ?’ એવી ફરિયાદ કટાણે મોઢે કરનારાઓનો તોટો ક્યાંય ન હોય, શું ગુજરાતમાં કે શું બંગાળમાં! પણ, પ્રિય વાચક, આ પંક્તિ ફરી ફરી સાંભળીએ : ‘વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક / વચ્ચે વચ્ચે ઊડશે આઘે આઘે સુધી મન.’ ‘વચ્ચે વચ્ચે’ દ્વિરુક્ત, અને એ પણ બે વાર ! કવિ છે, સાચો અને ઓછાબોલો, આ તો. એ આમ અકારણ પુનરુક્તિ ન કરે. તો છે શું આ ‘વચ્ચે વચ્ચે’-નું અહીં, આ ‘કાવ્ય-તત્ત્વ’ અંગેની ધીર ગંભીર હોવી જોઈએ એવી કવિતામાં ? જોઈએ.

૭

વાચક, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના એક શિખર સમા, ૧૭મી સદીના કવિ અને પંડિતરાજ જગન્નાથની ‘ગંગાલહરી’ વાંચી છે ? અને ‘રસગંગાધર’ એ ગ્રંથ ? મારે પીએચ.ડી. અંગે, મારા ગુરુવર્ય મહામહિમોપાધ્યાય રામપ્રસાદ બક્ષી પાસે એ વાંચવાનું બન્યું હતું. ૧૯૭૦ના દશકમાં. એ બાદ પણ વચ્ચે વચ્ચે વાંચું છું. સાચે જ ? હા. અને આ ‘વચ્ચે વચ્ચે’ની જ આ બધી વાત છે : પંડિતરાજ જગન્નાથ (દારાશિકોહના દોસ્ત) કાવ્યને જ્ઞાનનો એક વિશેષ પ્રકાર (કાન્ટ અને કોચે પાસે આપણે એ વાત ભણ્યા એની થોડી સદીઓ પહેલાં) ગણતા. પણ કેવું જ્ઞાન ? તાર્કિક નહીં, વ્યવહારિક પણ નહીં. જગન્નાથના મતે કાવ્ય એટલે ‘ભાવના-જ્ઞાન’ (ના, ‘ભાવુક’ જ્ઞાન નહીં, ‘માંઘલી વાત’ કે એ કશું પણ નહીં). નવ્ય ન્યાયદર્શન પ્રમાણે ‘ભાવનાજ્ઞાન’ એટલે ‘પુનઃ પુનઃ અનુસંધાનાત્મક જ્ઞાન.’ ‘પુનઃ પુનઃ જેનું અનુસંધાન’ એક તરફ જ્ઞાતા અને બીજી તરફ જ્ઞેય, એ બે સાથે થયા કરે છે, એવું ‘ભાવનાજ્ઞાન’, તે કાવ્યની જ્ઞાનમીમાંસાપરક ભૂમિકા.

—‘પુનઃ પુનઃ’, ‘ફરી ફરી’, ‘વચ્ચે વચ્ચે ?’ - ના હોય, ’લ્યા !!

હોય. બલકે છે. એ જ છે શંખ ઘોષે કરેલી કવિતા વિશેની વાત : જ્ઞાનની ગતિશીલતા, એ જ કવિતાની ભૂમિકા. ગઈ કાલને આવતી કાલ સાથે જડબેસલાક જોડવાની ઉતાવળ શી છે ? સમાજને, ધર્મને, આર્થિક સત્તાને, રાજ્યને ? ગઈ કાલ અને આજને પરસ્પર જોડી લેવાથી શું વળશે ? / એવું જો કરું તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી.’ હાલ તો કવિતા કરવા દો મને. ‘હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું - / ‘આ ભારે તાવવાળા ડિલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?’ કોના શરીરને તાવ હતો ? કવિના, કાવ્યનાયકના, સમાજના, રાજ્યના શરીરને ? સુનીલ ગંગોપાધ્યાય હોય તો કહે ‘નીરાના’. શંખ ઘોષ સુનીલ ગંગોપાધ્યાય નથી. એ શંખ ઘોષ છે. અલગ. સ્ફૂર્તિ કઈ રીતે આવી ? ‘યંગલવ’થી, સુનીલ કહે. ગોવર્ધનરામ અલક, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ ત્રણેને નૈતિક કસોટીને ચાકડે ચઢાવે. શંખ ઘોષ કહે - જવાબ આપી દે તો કવિ શેના ? એ જે સૂચવે એને પામી જવાનું કામ વાચકનું. કવિ તો આટલું જ કહે છે : ‘માણસ કે શાલિગ્રામ નથી / કે એક જ સરખો રહે જીવનભર. / વચ્ચે વચ્ચે આવવું પડશે નજીક / વચ્ચે વચ્ચે ઊડશે આઘે આઘે સુધી મન.’ - અનેક પરિભળો પોતાને અનુકૂળ આવે એ રીતે અદના માણસને આજીવન એકસરખો, ‘શાલિગ્રામ’ જેવો, રાખવા દબાણો ગોઠવે છે. શંખ ઘોષની કવિતા એ સ્થગિતતાને અપાયેલો પડકાર છે.

*

એ કવિને મળવાનું ઘણી વાર થયું છે. બહાર, એમને ઘેર પણ. કલકત્તાના એમના એક પ્રોફેસરનો હોય એવા જૂના ફ્લેટમાં એમને જોઈ મને ક્યારેક મનમાં સવાલ થાય કે હવે જે વિદેશ છે, બાંગ્લાદેશ, એના પેલા કોઈક ચાંદપુર ગામને, પોતાના જન્મસ્થળને, ૧૯૩૨માં જન્મેલા આ કવિ-માણસ આજે યાદ કરતા હશે ? કઈ રીતે ? વચ્ચે વચ્ચે ? આઘે આઘે મન ઊડીને જાય એ રીતે ?

જેવું ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગના મૂળ નિવાસી અને કાશીમાં અંતે રહેતા કવિવર પંડિતરાજ જગન્નાથે કહ્યું છે એવું એ જ પૂર્વ ભારતના ભાગમાં, પૂર્વ બંગાળમાં જન્મેલા અને કલકત્તામાં રહેતા કવિવર શંખ ઘોષ પણ આ રચનામાં કહે છે અને પશ્ચિમ ભારતની સદા યૌવના આપણી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આપણે સહુ સાથીઓ આજે એની વાત કરીએ છીએ. ‘પુનઃ પુનઃ અનુસંધાન’ની વાત. જ્ઞાનની ગતિશીલતાની વાત. — ભારતીય સાહિત્ય આમ રચાય, જળવાય અને વિકસે, અજર-અમર !

પણ આ અનોખા કાવ્યનો અંત ભૂલી ન જતા : ‘ગઈ કાલ અને આજને જોડી લેવાથી શું વળશે ? / એવું કરીશ જો તોય એ કરીશ બહુ બહુ સમય પછી / હાલ તો હું આટલું જ વિચારું છું- / આ ભારે તાવવાળા ડિલે આટલી સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી ?’

જવાબ છે : ‘કાવ્ય-તત્ત્વ’માંથી.

૮

શંખ ઘોષ કેવળ શાશ્વતીની વાત કરનાર કવિ નથી, એ સમયસંપ્રજ્ઞ છે, ઈતિહાસજ્ઞ

છે. એમની કવિતા, ઊંડાણે (ન કે અન્ય બંગાળી લેખકો જેમ સપાટીએ) ‘પોલિટિકલ પોએટ્રી’, ‘રાજ્યવિદ્યાવિદ કવિતા’, અથવા ઉમાશંકર જોશીએ રચેલી સંજ્ઞા યોજીએ તો ‘લોકકારણ’-યુક્ત કવિતા છે.

એમની એક વિખ્યાત કવિતા તે ‘ત્રિતાલ’. લોકકારણની કવિતા છે એ. સંકેતોની કવિતાના આ કવિ ‘ત્રિતાલ’માં ‘પોએટ્રી ઓફ સ્ટેટમેન્ટ્સ’ની બહુ નજીક આવે છે. એના આરંભનો ભાગ જોઈએ. ‘લોકકારણ’ની બાનીમાં એ લોકને કહે છે :

‘તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
જડમૂળથી સખત જોડાઈ રહેવા સિવાય.

તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
છાતી પર કુહાડાના ઘા સહેવા સિવાય.

પાતાળનું મોઢું સહસા ખૂલી જાય, એવી નોબત આવે ત્યારે
બે ય બાજુ હાથ ફેલાવી દેવા સિવાય.

તમારો કોઈ ધર્મ નથી, ફક્ત
આ ખાલીપો ભર્યા સિવાય.

મસાણમાંથી બહાર ફેંકી દે છે મસાણ
તમારા શરીરને, ટુકડે ટુકડે,
એવે કપરે કાળે તમને જાણ થાય છે કે...

— જાહેરજીવનના કપરેકાળે ‘લોક’ને જેની જાણ થાય એ જાણકારી અને અંગત જીવનના એવા જ કપરાકાળે કવિને ‘કાવ્યતત્ત્વ’ની જે થાય એ જાણકારી — એ બન્ને, શંખ ઘોષની ગતિશીલ જાહેર/અંગત, અંગત/જાહેર કવિતામાં ફરી ફરી અરસપરસ જોડાતી રહે છે. એમાંથી નીપજી આવે છે શંખ ઘોષની નિજી જગ્યા, એમની કવિતાનું લોકેશન, બંગાળી કવિતાના (અને સમકાલીન ભારતીય કવિતાના) વ્યાપક વિસ્તારમાં.

એ સ્થાનક છે, ત્રણ નદીઓના સંગમસ્થાને આવેલા કોઈ ગામ જેવું. ત્યાં એ નદીઓનો, અંગત અને બિનંગતનો, પ્રેમ અને પ્રકોપનો, રાજકીય અને સ્વકીયનો કોઈ ઝાઝી સીમારેખા ન હોય એવો, સંગમ થાય છે — ત્રણે નદીઓનાં પાણી એકાકાર થાય છે. સુભાષ મુખોપાધ્યાય જેવા અન્ય ઉત્તમ કવિની અસંદિગ્ધ રાજકીય પરિમાણોવાળી કવિતાથી એ રીતે શંખ ઘોષની કવિતા અલગ પડે છે.

એટલે જ જે કવિ હેતભરી કુમાશથી કહી શકે છે કે —

‘બહુ દિવસોથી તેં વાદળો સાથે વાતચીત કરી નથી,
એટલે તો તું આટલી બધી સુકાઈ ગઈ છો,
આવ, તારું મોઢું જરા લૂછી આપું.’

એ જ કવિ સમજણભરી રુક્ષતાથી કહી શકે છે કે —

‘સહુ કોઈ કલાની તલાશમાં છે, રૂપને ઢૂંઢે છે.
આપણને કલા અને રૂપ સાથે લેવા-દેવા નથી.
આવો, આપણે તો અહીં બેસીએ ભેળા થોડી વાર
વાતો કરીએ ખેડામણ-નીંદામણની.’

કવિતાના એવા સ્થાનકે કાવ્યબાની વાગ્મિતા તરફ ન વળે, આસ્તે આસ્તે એ મૌન તરફ નમે. કાવ્યબાનીનો એવો, વાગ્મિતાથી અણગમા સાથે અળગો થતો અને મૌન તરફ અનાયાસ જતો સુકાવ, એ શંખ ઘોષની સર્જકતાની માતૃભાષા છે.

એની વાત થોડીક વીગતે આવતે અંકે કરીએ, ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’, એવું જે કવિતામાં કવિ પોતાને જ કહે છે, અને કેંદ્રમાં રાખીને. કવિની પોતાની સાથે થયેલી વાતચીતને, એમની પાસે ચુપચાપ બેસીને, સાંભળતાં સાંભળતાં...

સમા, વડોદરા.

જુલાઈ ૨૦થી ૨૩, ૨૦૨૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઈલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.